

NAGY OROSZ NYELVÉSZEK

I. A. Baudouin de Courtenay, a modern nyelvtudomány úttörője

Dr. BIHARI JÓZSEF—Dr. TÓTH IMRE
(Eger) (Szeged)

Tanulmányunk egy sorozat kezdetét jelenti, amellyel a nagy orosz nyelvészeket, illetve a jelentősebb orosz nyelvészeti központok, iskolák legkimagaslóbb képviselőit kívánjuk bemutatni olvasóinknak.

Nem véletlen, hogy sorozatunk első kiadványát éppen Baudouin de Courtenay munkásságának szenteljük, akinek 120-ik születési évfordulóját ebben az évben ünnepli meg a tudományos világ és akinek életműve az utóbbi években a tudománytörténeti érdeklődés előterében áll.

Amikor 1918-ban meghívták a varsói egyetemre, azt mondta székfoglaló előadásában: Lengyelország nem azért éled újjá, hogy szaporítsa az imperialista országok számát. Egyesek tapsolni, mások fütyülni kezdtek e szavak hallatára, mindez azonban őt a legkevésbé sem zavarta — megmaradt élete végéig a progresszivitás, a humanizmus bátor és rendíthetetlen harcosának. Szenvedélyesen küzd a nemzeti kisebbségek jogaiért, felemeli szavát a háború ellen és érzékenyen reagál minden igazságtalanságra. Csak emiatt azonban a nyelvtudomány őt még nem tartaná számon.

Baudouin egyike a legkiválóbb általános nyelvészeknek, akit a lengyelek és oroszok egyaránt magukénak vallanak. Nemcsak sokoldalú tudós: ruszista, ukranológus, polonista, fonetikus, nyelvjáráskutató és etimológus, hanem kiváló előadó is volt, akinek hatása alól nem vonhatták ki magukat tanítványai, eszméi, gondolatai tovább gyűrűztek bennük és az alkotó viták hevében egy egész iskola — a „kazányi iskola” alakult ki körülötte.

Kutatásaiban elsősorban az élő nyelv fontosságát hangsúlyozta, talán ezért is szokás Baudouint Saussure előfutáraként emlegetni. Érdekes, hogy már egy fél századdal ezelőtt egy olyan fontos kérdésben, mint a szavaknak morfológiai részekre való bontása, olyan álláspontot foglalt el, hogy a felosztásnál nem a történeti helyzet a kiindulópont, hanem az, hogy hogyan helyezkednek el a morfémák az adott nyelven beszélő ember tudatában. Szerinte az ő lelkében kell olvasni tudnia a nyelvésznek és ha Z. A. Poticha [1] nemrég megjelent iskolai szó-

képző szótárát kezünkbe vesszük, látjuk, hogy Baudouin elve érvényesül benne. Csak a mai, élőnyelv alapos ismeretének birtokában nyúlhatunk tehát mélyebbre, a nyelv multjába — mondja Baudouin és ez a megállapítása összhangban van mai felfogásunkkal is. Ezért tisztelhetjük benne a harcos emberen, a nagy tudóson kívül a modern nyelvészeti irányzatok egyik őst is, akinek tanulmányaiban — mint látni fogjuk — a strukturalizmus, a matematikai nyelvészet több tétele is kifejezésre jut már.

A következőkben megkíséreljük helyesen értékelni Baudouin történeti szerepét az általános nyelvészet fejlődésében. Reméljük, hogy ezzel mind a magyar szlavisztikának, mind az általános nyelvész szakembereknek, de elsősorban a nyelvészet iránt érdeklődő tanár kartársainknak jó szolgálatot teszünk.

*

1.1. Jan Baudouin de Courtenay munkássága a modern nyelvészeti irányzatok egyik forrásának tekinthető. Nevéhez nyelvtudományi irányzatok kapcsolódnak. Ő volt a megalapítója az ún. kazányi, leningrádi és varsói iskolának [2].

Ma, amikor nézetei, elvei már a nyelvészeti köztudat alkotó elemévé váltak, sok tanítása nem hat ránk az újdonság erejével, ismerős számunkra. De akkor, amikor J. Baudouin de Courtenay leírta őket, újdonságot jelentettek a nyelvtudományban és mereven szemben álltak az általában elismert és hirdetett igazsággal.

Napjainkban, amikor a graféma, fonéma, morféma, szintagma műszavakat használjuk, akkor esetleg nem tudjuk, hogy ezek a fogalmak J. Baudouin de Courtenay nevéhez fűződnek, ha nem is mindenben egységes a mi értelmezésünk és használatunk az övével.

1.2. Hazánkban J. Baudouin de Courtenay fonológiai nézeteit Laziczius Gyula ismertette fonológiájában. Ebben a tanulmányában, ahol röviden jellemezte a „szláv” „Saussure” nyelvészeti munkásságát is, párhuzamot von F. de Saussure és a kazányi iskola megalapítójának munkássága között. Laziczius elsősorban Baudouin de Courtenay fonológiai nézeteit ismerteti és másirányú tevékenységét csak általánosságban jellemzi. Kiemeli, hogy a fonológia megalapítóját az analógia szerepe érdekelte, a nyelvjárás-kutatás, a szláv összehasonlító nyelvészet, és hogy a lengyel nyelvtörténet területén fejtett ki jelentős tevékenységet. Megemlíti, hogy Baudouint a múlt képe a jelen szempontjából érdekli [3].

A lazicziusi terjedelemtől többet hazánkban azóta sem kapott Baudouin de Courtenay munkásságának méltatása. A magyar szakirodalomban Bárczi Géza méltatja Bevezetés a nyelvtudományba című művében, ahol róla, mint a fonológia megalapítójáról ír [4]. Fonéma definícióját alkalmazza Dr. Bihari József és Horváth Tibor Észrevételek a fonéma problémájához c. tanulmányában [5]. A következő magyar szerző, aki a kazányi iskola munkássága kapcsán megalapítójának nézeteit vázolja, Papp Ferenc, aki Új irányzatok a szovjet nyelvtudományban c. munkájában és A nyelv szóbeli és írásbeli tanulmányozásának néhány kérdése c. orosz nyelvű értekezésében utal a baudouini

nézetekre. Papp Ferenc hangsúlyozza, hogy Baudouin de Courtenay a nyelvet rendszernek tekintette, kiemelte a szinkron jellegű vizsgálatok fontosságát, elsőként vizsgálta a nyelv írott változatának sajátosságait [6].

J. Baudouin de Courtenay munkásságáról ennél bővebb képet a hazai szakirodalomból nem meríthetünk. Pedig világszerte nagy iránta az érdeklődés. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a Szovjetunióban 1963-ban kiadták válogatott műveit két kötetben. Az általános érdeklődés indokoltta teszi, hogy magyar nyelven is részletesebben vázoljuk a jeles nyelvész munkásságát. Jelen tanulmány célja az, hogy megpróbáljuk vázlatosan ismertetni a kazányi iskola megalapítójának általános nyelvészeti rendszerét. Az amúgyis igen bő ismertetésre váró anyagot úgy csökkentettük, hogy nem térünk ki fonológiájának ismertetésére – hiszen kitűnően jellemezte Laziczius Gyula – és nem vetünk fel több olyan problémát, amely a baudouini tanítások bonyolultabb, árnyaltabb vizsgálatát kívánná.

1.3. Meg kívánjuk jegyezni, hogy Baudouin de Courtenay munkásságának vizsgálata bizonyos nehézségekbe ütközik. Ezek közül fel-tétlenül meg kell említenünk a következőket: 1. nincs olyan munka, amelyben nézetei a maguk teljességükben tükröződnének; 2. J. Baudouin de Courtenay rendkívül gazdag volt felvillanó, részletesebben ki nem fejtett gondolatokban. Állandóan újabb és újabb elméleti kérdéseket vetett fel. Gyakran a felvetődő problémákat másképpen oldotta meg, mint korai munkássága idején. De ha nem is tekintenők gondolatainak gazdagságát, figyelembe kellene vennünk, hogy nyelvészeti munkásságának 64 éve alatt nézetei fejlődtek, változtak és ugyanaz a kérdés nem mindig egyféle megoldást kapott műveiben [3]. A kutatók sem mindig vannak figyelemmel arra, hogy egy-egy nézete munkásságának melyik szakaszában keletkezett és hogyan függ össze korábbi tanításaival [4]. Nehézségeket okozott, hogy egészen a múlt évben megjelent válogatott művek kiadásáig nem álltak rendelkezésünkre eredeti művei, mert azok bibliográfiai ritkaságnak számítanak. Így aztán sokszor másodkézből vett idézetekhez kellett folyamodniuk a kutatóknak.

1.4. Mielőtt munkásságát felvázolnánk, vessünk egy szempillantást életére!

1845 március 13-án született Lengyelországban.

Korán kitűnt matematikai képességével és a nyelvek iránti érdeklődésével. 1862-ben iratkozott be a varsói főiskolára. 1866-tól 1868-ig kb. másfél évig külföldön van tanulmányúton. A Schleicher összehasonlító nyelvészeti előadásait is hallgatja, ismerkedik a természettudományok újabb eredményeivel. Hazatérte után 2 évig Pétervárott folytatja tanulmányait az orosz nyelvtörténet egyik úttörőjének, I. I. Sreznevskijnek az irányítása alatt. 1874-ben lesz az összehasonlító nyelvészet doktora. 1875-től a kazányi egyetemen tanít magántanárként, majd professzorként. 1883 és 1893 között a derpti egyetem professzora. 1893-ban nyugdíjba megy és 1900-ig Krakóban ad elő. 1900-ban, mivel az osztrák kormány nem nézi jó szemmel a nemzeti-ségi kérdésben tanúsított haladó nézeteit, nem hosszabbítja meg a vele kötött szerződést és ezért Baudouin de Courtenay újból Pétervárra

megy. 1913-ban a cári kormány a kis népek védelmében írott tanulmánya miatt bebörtönzi. 1914-ben kiszabadul. 1918-ban hazatér Var-sóba. Itt él és dolgozik köztisztviselőként 1929-ben bekövetkezett haláláig.

Tanítványai szerint rendkívül művelt, sokoldalú, melegszívű, az elnyomottakkal és szenvedőkkel mélyen együttérző ember volt.

2.1. I. A. Baudouin de Courtenay munkásságának kezdetére esik az ún. újgrammatikus iskolának a kialakulása. Ez az iskola, amely az A. Schleicher által képviselt, elavult komparativista irányzatot váltotta fel a nyelvtudományban, új programmal és követeléssel lépett fel [7]. Követői a nyelvi jelenségeket pszichológiai törvényszerűségekkel magyarázták. Az újgrammatikusok különös figyelmet szenteltek a hangtörvények tanulmányozásának és a hangváltozások kivételtelenségének elvét hirdették. Az analógia szerepét rendkívül fontosnak tartották a nyelvfejlődésben. A nyelvi változások forrását az egyéni nyelv ill. pszichikum sajátosságaiban keresték, ami a nyelv társadalmi funkciójának az elhanyagolásához vezetett. Az újgrammatikus tanok hatás-sal voltak az ifjú I. Baudouin de Courtenayre is, aki az elsők között alkalmazta az analógia elvét a lengyel declinatio rendszer vizsgálá-tában *Einige Fälle der Analogie in der polnischen Deklination* c. ifjú-kori munkájában. Természetesen olyan önállóan gondolkodó, eredeti koncepciókra törekvő tudós, mint Baudouin de Courtenay volt, nem maradhatott meg az újgrammatikus tanok dogmává merevedő korlátai között. Munkássága során később több esetben eltért azoktól az elvek-től, amelyeket H. Paul fejtett ki *Prinzipien der Sprachgeschichte* c. munkájában, amelyet az újgrammatikus elgondolások legvilágosabb összefoglalásának tartanak.

Ha Baudouin de Courtenay munkásságát vizsgáljuk, akkor két nehezen elkülöníthető részre oszthatjuk azt. Az egyik azokat a meg-nyilatkozásait öleli fel, amelyekben általános nyelvtudományi nézeteit fejtette ki, a másik azokat az általános nyelvtudományi szempontból is fontos felfedezéseit tartalmazza, amelyekhez konkrét nyelvi anyag vizsgálata révén jutott el.

Vizsgálódásainkat tágabb értelemben vett általános nyelvtudo-mányi nézeteinek felvázolásával kezdjük el.

2.2. Rendkívül érdekesek azok a nézetei, amelyeket az emberi nyelv lényegéről, sajátosságairól alkotott.

Az emberi nyelv olyan „nyelv, amely véletlen szimbólumok ösz-szességéből áll, amelyek a legkülönbözőbb módon kapcsolódnak ösz-sze” [8]. „Az emberi nyelv szavainak túlnyomó többsége csak vélet-lenül keletkezett szimbólum, amelyek más körülmények között más-képpen formálódhatnak meg. Ilyen módon a véletlenszerűség a nyelv jellemző vonása – írja Čelovečenije jazyka című tanulmányában [9]. A nyelv jelszerű voltának hangsúlyozásával és a nyelvi jelnek, mint véletlenszerű szimbólumszerű felfogásával I. Baudouin de Courtenay közel jutott ahhoz az állásponthoz, amelyet később a modern nyelv-tudomány másik jelentős úttörője, F. de Saussure fejtett ki, aki a nyelvet szintén jelek összességének tekintette. A nyelvi jel szerinte is önkényes [10].

2.3. A nyelvről alkotott másik jelentős nézete az, hogy a nyelv rendszer, amelynek tagjai egymással bonyolult kapcsolatban vannak. A nyelvtudomány úgy tekinti a nyelvet, mint olyan rendszert, „amely részekből áll, azaz különmemű kategóriák összessége, amelyek egymással szoros organikus (belső) kapcsolatban vannak”. (Néhány megjegyzés a nyelvtudományról és a nyelvről) [11]. A nyelvi jelek kapcsolata, rendszere állandó mozgásban van: „A nyelvben a tovább nem osztható nyelvi egységek összekapcsolódási helyeinek állandó eltolódása megy végbe. Hol megnövekszik egy nyelvi egység a másik rovására, hol fordítva elveszti állományának egy részét a másik hasznára” [12]. A nyelvi jeleknek az egymást feltételező és egymástól függő kapcsolatának hangsúlyozásával a nyelv rendszerszerű elképzelését készítette elő. F. de Saussure szintén hasonló módon határozta meg a nyelvi jelek kapcsolatát. „A nyelv olyan rendszer – írja Saussure –, amelynek minden része össze lehet és össze kell, hogy legyen kapcsolva szinkronikus viszonyban” [13]. Kettőjük felfogása között az a különbség, hogy Saussure a rendszer tagjainak szinkron kapcsolatát hangsúlyozza.

2.4. A nyelvet a kazányi iskola megalapítója pszichológiai valóságnak tekintette. Ez azonban nem vezette őt a teljes pszichológizmusba. Felismerte, hogy a nyelv pszichológiai háttere csak a társadalomban realizálódhat: „Mivel a nyelv csak az emberi társadalomban létezhet, a pszichológiai oldalon kívül mindig észre kell vennünk benne a szociálit is [14]. Az egyéni nyelvek a társadalmon belül igen sokrétű gazdag hatásnak vannak kitéve. Az egyedek társadalmonbelüli nyelvi és szellemi kölcsönhatását Baudouin de Courtenay a nyelvtörténet és a társadalom-történet alapvető feltételének tartotta.

Hogy milyen fontos szerepet szánt a nyelvi változásokban a szociális, a közösségi faktornak, azt egy kevésbé ismert tanulmányával szeretnénk illusztrálni. A nyelv pathológiája és embriológiája című művében, abból az újgrammatikus tételből kiindulva, amely szerint minden változás forrása az egyéni nyelvben keresendő, felveti azt a kérdést, hogy a beszédhibában szenvedő ember miért nem lehet nyelvi változás elindítója. A kérdésre a választ abban látja, hogy a defektes egyén nyelve a közösség szempontjából nem egyenértékű a normális beszédű emberével. Ennek oka az, hogy a defektes beszédű hangjai észrevehetően elütnek a közösségi hangtípustól. Ez a beszédhibás ember hangjainak „rútságában” jut kifejezésre. Mivel az egyéni nyelv defektes hangja elüt a közösség által megszokott és elfogadott hangtípustól, a közösség ellenőrzése és ellenállása miatt nem kerülhet be a közösségi nyelvbe. Ilyen módon nem válhat nyelvi változás forrásává szemben a hosszabb idő alatt felhalmozódott apró jelentéktelennek látszó eltolódásokkal, amelyek végülis az egész közösség nyelvének változásához vezetnek.

2.5. A nyelvi jeleket statikus és dinamikus szempontból osztályozza Baudouin de Courtenay. A nyelvi statikáról és dinamikáról szóló tétel igen korán megjelenik nézetei között. Néhány általános megjegyzés a nyelvtudományról és a nyelvről c. fiatalkori művében

már megtalálhatók e megkülönböztetés elemei, ha első megjelenésükben csak a hangtan területére vonatkoznak is.

1877-ben megjelent egyetemi előadásai tematikájában azonban már a hangrendszer statikai, illetve dinamikai szemléletét a morfológia területére is kiterjeszti. A morfológiát kettős szempontból vizsgálja: a morfológiai statika és dinamika szempontjából. A statika és dinamika viszonyát úgy fogja fel, hogy azok nem egymást kizáró fogalmak. Egy adott pillanatban mindkettő jelen van: „A nyugalom, a megállás, a megtorpanás – látszólagos jelenség: a mozgás egyedi esete a minimális változások feltétele esetében. A nyelvi statika csak dinamikájának, illetve kinematikájának egyedi esete” – írja [15]. Ezek a megállapítások megdöbbentően hasonlítanak de Saussure szavaihoz, aki a következőket írja a nyelv változásáról: „Valójában abszolút mozgatlanság nincs, a nyelv minden része változásoknak van alávetve: minden periódusnak megfelel egy többé-kevésbé észrevehető fejlődés. Ez gyorsaság és intenzitás tekintetében különféle, de az elv ettől nem változik; a nyelv áradata szakadatlanul folyik” [16]. Baudouin de Courtenay statikai, illetve dinamikus nyelv szemléletét kapcsolatba hozzák F. de Saussure szinkroniájával és diakroniájával. A statika megfelel többé-kevésbé a saussuri szinkroniának, a dinamika a diakroniának. Ezzel kapcsolatban szeretnénk megjegyezni, hogy – később Baudouin eltávolodott ettől a felosztástól és mint A. A. Leont'jev megállapítja, a nyolcvanas években a kettős felosztást hármas tagolódás váltotta fel: a nyelvben statikát, dinamikát és történelmet lát [17].

2.6. A nyelv dinamikus aspektusú vizsgálata terén Baudouin de Courtenay már az 1870-ben megjelent *Az ólengyel nyelvről* a XIV. századig c. értekezésében megkülönbözteti a nyelvtörténet két oldalát: a külső nyelvtörténetet és a belsőt. 1871-ben megjelent *Néhány megjegyzés a nyelvtudományról és nyelvről* c. előadásában bővebben kifejti a nyelvtörténet e két oldalának sajátosságait és felsorolja forrásait is. „A külső nyelvtörténet szorosan kapcsolatban áll hordozóinak sorsával... A belső nyelvtörténet a nyelv fejlődésével foglalkozik önmagában, a nyelv életével, nem vonatkoztatva el természetellenes módon hordozóitól, az emberektől... A belső nyelvtörténet azt vizsgálja, hogyan beszél a nép egy adott időben, vagy több évszázad lefolyása során s miért beszél így; a külső – hány ember beszél és mikor... A belső és külső nyelvtörténet kölcsönösen hatással van egymásra. A külső nyelvtörténet hatása a belsőre erősebb, mint fordítva” [18].

A nem nyelvi eredetű tényezők nyelvre gyakorolt hatásának fontosságát hangsúlyozza F. de Saussure is. Szerinte a külső nyelvészethez tartoznak „mindazok a pontok, amelyeken a nyelvészet az etnológiával érintkezik, minden kapcsolat, amely a nyelv története és a nép (rassz), vagy civilizáció története között létezik [19].

Kettejük felfogása között a különbség az, hogy Baudouin de Courtenay e kettős felosztást csak a diakronikus szemléletű nyelvtudományban látja jogosultnak, míg Saussure nem érinti a diakrónia kérdését, holott a felvetett problémák tárgyalása szinte követeli a történeti megközelítési módot.

3.1. Konkrét nyelvi anyag tanulmányozása révén jutott el Baudouin de Courtenay néhány olyan felfedezéshez, amely általános nyelvészeti jelentőségű. Közülük az egyik legfontosabb a funkcionális terheltségről, ill. pszichikai hangsúlyról szóló tanítás, amely egyik legtöbbet hangoztatott, de elég részletesen sehol ki nem fejtett megállapítása. Az alább ismertetett folyamatra műveiben több műszót is találunk: hol pszichikai hangsúlynak, hol morfológizációnak, funkcionális fontosságnak nevezi.

A jelenség első kifejtésével Lingvističeskije zametki i aforizmy [20] című művében találkozunk, amelyben tanítványának, a kazanyi iskola egyik kitűnő képviselőjének. V. A. Bogorodickij-nek néhány művét bírálja. Bogorodickij szerint a szóvégi teljesképzésű magánhangzók eltűnésének bizonyos sorrendjére utal az, hogy zártabb magánhangzók hamarabb elvesztek, mint a nyíltabbak. Baudouin de Courtenay szerint itt nem tiszta hangtani jelenséggel van dolgunk. Hangtanilag nehezen magyarázható az, hogy az imperativus és infinitivus -i suffixuma redukálódott, de az -i-tővű főnevek sing. dativusában ugyanazon fonetikai körülmény mellett az -i végződés megmarad. Itt a szóvégi magánhangzók elvesztésének általános tendenciája mellett az -i elvesztése azért vált lehetővé, mert az infinitivus formája az -i képző nélkül is eléggé határozottá vált a *t* mássalhangzó lágysága révén. Ha a mássalhangzó lágysága jelöli az infinitivus funkcióját, akkor felesleges ennek a funkciónak még egy jelölése, ezért a morfológiai szerepét elvesztő -i elvész a kiejtésből. Az -i-tővű főnevek bizonyos eseteiben az -i viszont azért maradt meg, mert az esetformát nem a lágy mássalhangzó, hanem az -i végződés határozza meg. Ilyen módon az -i megmaradása azoknak a morfológiai és szemaszíológiai asszociációknak tulajdonítható, amelyek e forma ejtésekor a beszélők tudatában megjelennek. A „pszichikai hangsúly” megléte teszi az adott formát fonációs megjelenési formáiban tartóssá. Ha nem járul a fonémához ilyen morfológiai és szemaszíológiai asszociáció, a fonéma kifejező ereje csökken és a funkcionális fakultatívitás közbeeső foka után elvész. A morfológizáció és szemantizáció az a pszichiko-szociális tényező, amely a nyelvi rendszer elemeit összetartja. A morfológiai terheltség az, amely a morfémák tartósságát biztosítja.

I. Baudouin de Courtenay-nek a pszichikai hangsúlyról szóló tanítása sok hangtani tendencia meg nem valósulásának okára mutat rá, és a nyelvi jelenségek magyarázatát valószínűbbé teszi.

3.2. Az orosz nyelv lágy és kemény mássalhangzói fonológiai értékének meghatározásakor jött rá Baudouin de Courtenay a nyelvi jelek közötti ellentét fontosságának jelentőségére. Szerinte az orosz nyelvi gondolkodásban két ellentét – a kemény és lágy mássalhangzók, a hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók oppozíciója – nyer morfológiai funkciót. Itt megint egy olyan pontot találunk munkásságában, amely bizonyos fokig érintkezik F. de Saussure nézeteivel. Azonban a különbség is nyilvánvaló; Baudouin de Courtenay a nyelvi elemek közötti ellentétet nem abszolutizálta, nem tette nyelvelmélete köz-

ponti kérdésévé, mint Saussure, aki szerint a „nyelvben nincs más, csak különbség” [21].

Az ellentét Baudouin de Courtenay szerint állandó szerepet kap és a fejlődés hordozójává válhat. „A nyelv esetében olyan ellentétek és különbségek szerinti állandóan megújuló csoportosulást állapíthatunk meg, amelyek egyidőre domináló helyzetet kapnak a nyelvi gondolkodásban.” (O svjazi fonetičeskich predstavlenij) [22]. Később a nyelvtörténet során új ellentétek, oppozíciók keletkeznek. Az oppozíciók felváltása új oppozíciókkal a nyelvtörténeti folyamatok hajtóereje. Amint az idézet mutatja, az oppozícióknak fontos szerepet tulajdonított a kazanyi iskola megalapítója. Hogy nem abszolutizálta az ellentéteket – mint F. de Saussure tette – talán azzal magyarázható, hogy mint újgrammatikus indítású kutató a hasonlóságnak, az asszociációnak is jelentős szerepet tulajdonított a nyelvtörténeti folyamatok kiváltásában.

3.3. A lengyel nyelv történetének tanulmányozása során jutott el a zéró morféma szerepének felismeréséhez, amelynek fontos helyet tulajdonított a nyelvi gondolkodásban is. „A nyelvi gondolkodás nullája test nélküli lélekre emlékeztet. A más, világosan kifejezett kiejtési-hallási alkotó elemből álló, más morfémákkal összevetett null-morfémának is jellemzője lehet a morfologizáció és szemassziologizáció.” (Količestvennost' v jazykovom myšlenii) [23]. A nyelvtörténeti folyamatok további konkrét elemzése során arra a megállapítására jutott, hogy „Növekszik azoknak a null-morfémáknak a száma, amelyek különféle morfológiai és szemantikai képzetekkel társulnak” (Očerki istorii pol'skogo jazyka) [24].

3.4. Az ólengyel nyelv törvényszerűségeinek vizsgálata vezette rá a fiatal tudóst a mennyiség törvényszerűségének felismerésére a morfológiában. O drevnepolskom jazyke do XIV. stoletija c. magiszteri disszertációjában a lengyel alaktannak azt a törvényszerűségét vizsgálta, amely a *voz-vozu, rod-rodu*, illetve a *nos-nosa, pot-potu* típusú főnevek között található. A jelenség magyarázata Baudouin de Courtenay szerint a következő:

A szóvégi redukált hangok kiveszése után a *voz'b> voz*, *nos'b> nos* típusú főneveknél a magánhangzó megnyúlt és ennek következtében, minden típusban *ō > u* hangfejlődési tendencia történt. Ez *vuz*, *nus* formát hozott létre. Később azoknak az eseteknek kiegyenlítő hatására, amelyekben nem volt alap az *ō > u* hangfejlődési tendenciára (pl. *voza*) kiegyenlítődés történt: azaz a *nus* típusú formákat felváltotta az analógias *nos* forma. Az analógia nehezebben valósult meg ott, ahol szó végén a zöngés mássalhangzó elzöngétlenedik, de a függő esetekben ez a zöngétlenedés a magánhangzós végződés előtt nem történik meg. Ez a jelenség aztán olyan irányba hatott, amely az *ō > u* hangfejlődési tendenciát csak zöngés mássalhangzó előtt tette lehetővé [25]. A jelenséget I. Rozwadowski írta le részletesebben és ő nevezte el mennyiségi törvénynek [26]. A jelenség pontosabb definíciója is az ő nevéhez fűződik.

3.5. Rendkívül jelentős a szlavisztika és indoeurópai nyelvtudo-

mány szempontjából Baudouin de Courtenay-nek a szótöveknek a végződés javára történő lerövidüléséről alkotott tanítása. A szótöveknek a végződés rovására történő lerövidülésének elméletét már 1870-ben felfedezte, részletes kifejtésére azonban csak 1902-ben került sor, bár röviden érintette már 1876-ban A. Leskien ószláv nyelvtanáról írt recenziójában. A hagyományos indogermánisztika a töveket változhatatlannak tartotta. Baudouin de Courtenay, aki a nyelvben állandó mozgást, változást látott, bebizonyította, hogy a tövek az alapvető ószláv hangfejlődési tendenciák: a szótagharmonia és a nyíltszótagúság hatására megváltoznak: a tövek utolsó eleme elvesztve előző jelentését az eredeti végződéshez kerül, összeolvad vele, majd új, a tő eredeti elemét is magában foglaló végződés keletkezik az ószláv hangfejlődési tendenciák hatására. A tő rövidebb lesz a végződés javára. A jelenségre később V. A. Bogorodickij a razloženie osnovy műszót használta és a kazányi iskola egyik fontos tanításává vált. A szótövek lerövidüléséről szóló elmélet, amint ezt N. S. Černodanov [27] megállapítja, túlmegy a szlavisztika keretein és az egész indoeurópai nyelvtudomány jelentős eredményévé válik, mert rámutat az indoeurópai szó struktúrájának alapvető változására. Ez abban nyilvánul meg, hogy az ősi három-morfémás rendszert (gyök + determinatívum + végződés) két morfémás (tő + végződés), majd egyes nyelvekben egy-morfémás, analitikus szerkezet váltja fel (tagolatlan főnév, amelynek mondatbeli viszonyát analitikus úton lehet kifejezni).

3.6. Napjainkban a modern nyelvtudományi irányzatok rendkívül fontosnak tartják a nyelvek tipológiai osztályozását. Kevesek számára ismerős, hogy a nyelvek tipológiai osztályozásának első kísérlete, amely a nyelvek struktúrájának sajátosságain alapul, szintén Baudouin de Courtenay munkásságához fűződik, aki kazányi professzorsága idején 1877–78-as előadásainak programjában a szláv nyelvek tipológiai osztályozását elvégezte. Az osztályozás két kritérium alapján történt: a) a hangsúly morfológiai felhasználása és b) a hosszú és rövid magánhangzó ellentétének megléte, illetve hiánya alapján. Ilyen módon a szláv nyelveket 5 típusra osztotta:

1. mozgó hangsúly, rövid és hosszú magánhangzók oppozíciója – ide tartozik a szerb-horvát nyelv;
2. mozgó hangsúly, a rövid és hosszú magánhangzók oppozíciója csak hangsúly alatt jelentkezik – ide tartozik a szlovén nyelv;
3. mozgó hangsúly, nincs oppozíció a rövid és hosszú magánhangzók között – ide tartozik a bolgár és az orosz nyelv;
4. állandó hangsúly, de a hosszú és rövid magánhangzók oppozíciója megmarad – ide tartozik a cseh és szlovák nyelv;
5. állandó hangsúly a magánhangzók mennyiségi oppozíciója nélkül: a lengyel nyelv, a kasub és luzici dialektusok képviselik ezt a típust.

Ez az osztályozás, amellyel alkotója igen szerencsésen választotta meg a szláv nyelvek alapvető morfo-fonológiai sajátosságait, a mai

napig megőrzi jelentőségét a szláv nyelvtudomány számára és a további tipológiai osztályozásoknál feltétlenül figyelembe kell venni [28].

3.6. A rezjani szlovén dialektusok tanulmányozása révén jutott Baudouin de Courtenay arra a megállapításra, hogy a nyelvek keveredésének a nyelvtörténet szempontjából rendkívül fontossága van. A hagyományos XIX. századi nyelvtudomány, az újgrammatikus iskola is az alapnyelvből kiszakadó dialektus új nyelvvé való fejlődését az alapvető szerkezet megszakítatlan és meg nem bolygatott folytatásának tekintette. Ez ellen a merev szemléletmód ellen lépett fel a kazányi iskola megalapítója, amikor azt hangsúlyozta, hogy a nyelvek keveredésének a nyelvi rendszerek kialakulásában több figyelmet kell szentelni. A nyelvek keveredése feltételezésével a nyelvtörténet több talányosnak tűnő folyamatát lehet megvilágítani, mint A. Schleicher nemzetségfája, vagy J. Schmiedt hullámmélete segítségével (Problem jazykovogo rodstva) [29]. A nyelvek összehasonlító tanulmányozásában, a nyelvek osztályozásánál a nyelvkeveredésre az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni. Ismeretes, hogy a nyelvkeveredés fontosságát rendkívül fontosnak tartotta az újgrammatikus tanítások ellen fellépő H. Schuchardt is, aki hasonló szavakkal érvel a nyelvkeveredés fontosságának figyelembevétele mellett: „Azok között a problémák között, amelyekkel manapság a nyelvtudomány foglalkozik, nincs bizonyára egy olyan fontos sem, mint a nyelvkeveredés problémája” [30].

A nyelvkeveredés fontosságának hangsúlyozásával H. Schuchardthoz hasonlóan I. A. Baudouin de Courtenay is szembekerült az újgrammatikus tanításokkal.

3.7. Ob otnošenii russkogo pis'ma k russkomu jazyku c. művében a kazányi iskola megalapítója az írásrendszerek megalkotásával foglalkozó tudomány elméleti alapjait vetette meg, amelynek különösen nagy szerepe van akkor, amikor írásbeliséget nélkülöző népek számára kell gazdaságos, a fonéma rendszerhez szorosan alkalmazkodó ábécét alkotni. Baudouin de Courtenay a fonémák és az optikai megjelenítésükre szolgáló grafémák – mint jelölő és jelölt – közötti viszony kifejezésére nem elégedett meg az egyszerű leírással, hanem matematikai pontosságú modellekben ábrázolta az orosz írásrendszer sajátosságait.

4.1. Áttekintve I. A. Baudouin de Courtenay munkásságát, már eddig is lehetetlen volt észre nem vennünk azt, hogy bizonyos vonatkozásaiban nézetei hol F. de Saussure, hol H. Schuchardt megállapításaival párhuzamosak. Mindkét nyelvész munkássága az újgrammatikus tanítások elleni reakciónak tekinthető. Ilyen párhuzamok szükségessé teszik azt, hogy röviden felvessük Baudouin de Courtenay elméleti megállapításainak az újgrammatikus tanokhoz való viszonya kérdését. Az újgrammatikus alapokból kiinduló tudós ugyanis idők múltán több kérdésben szembehelyezkedett az újgrammatikusokkal.

L. V. Ščerba [31] a különbséget az újgrammatikusok és Baudouin de Courtenay között: a statikus nyelvszemlélet, a leíró nyelvtan rendkívüli fontosságának hangsúlyozásában, az alapnyelvi rekonstrukcióhoz való több, mint szkeptikus viszonyban, a mes-

terséges nyelvek elismerésében, a nyelv társadalmi jellegének kidom-
borításában és hangtörvények kritikájában és a nyelvkeveredés fon-
tosságának hangsúlyozásában. E két utóbbi kérdést illetően a kazányi
iskola megalapítója H. Schuchardt-tal közös álláspontot képviselt.
Rendkívül érdekes módon Baudouin de Courtenay azokban a kérdé-
sekben tért el az újgrammatikusoktól, amelyek később az újgramma-
tikus iskola dogmáivá és a nyelvtudomány további fejlődésének gát-
jává váltak.

4.2. Mindazt, ami Baudouin de Courtenay tanításaiban új és
előremutató, gyakran egybe szokták vetni F. de Saussure taní-
tásaival. A saussurei tanok mérlegén lemérve igyekeznek a kazányi
iskola megalapítója egyes nézeteinek helyességét, vagy helytelenségét
megállapítani, elfogadni, vagy elutasítani. Ez az összevetés, bár szük-
séges és indokolt — hiszen amint láthattuk, kettőjük felfogása sokban
hasonló —, mégis veszélyes. A kazányi iskola megalapítójának tanítá-
sait F. de Saussure tanításaival mérni könnyen azt vonhatja maga után,
hogy Baudouin de Courtenay helyett Saussure mértékével mérjük a
nyelv jelenségeit. Túlságosan közel hozhatjuk egymáshoz a két rend-
szert és a külsőleges, könnyen észrevehető párhuzamok alapján olyan
megállapításokat tulajdonítunk Baudouin de Courtenay-nek, amelyek
tőle idegenek.

Szükséges hangsúlyozni, hogy nemcsak a Saussure által kép-
viselt elvek jelentették és jelentik a nyelvtudományban a legmoder-
nebb, leginkább előre mutató irányzatot. Baudouin de Courtenay
munkássága szintén a modern irányzatok kezdetét jelentette volna, ha
nem marad elszigetelt az európai tudományos gondolkodás irányától.
Ami a kettőjük közötti különbséget jelenti, véleményünk szerint ez
abban keresendő, hogy a kazányi iskola megalapítója nem abszoluti-
zálja az egyes nyelvi jelenségeket, mint az Saussure-nál megfigyelhető.

5.1. Röviden áttekintettük Baudouin de Courtenay nyelvészeti
munkásságát és nézeteit. Láttuk azt a rendkívül sokoldalú, mély
elemzésre törekvő, szenvedélyes tudmányszeretetet, amellyel a nyelv
jelenségeit vizsgálta. Sok helyes meglátása, észrevétele, végig nem gon-
dolt szellemes megjegyzése egy rendkívül érdekes általános nyelv-
észeti rendszer elemeit jelenti számunkra. Sajnos, Baudouin de Cour-
tenay nem foglalta rendszerbe nyelvészeti nézeteit, még olyan mun-
kája sincs, amelyről elmondhatnánk azt, hogy benne elképzelései
a legteljesebben tükröződnek. Ha általános nyelvészeti tanításairól ké-
pet akarunk alkotni, akkor igen sok nem mindig egyforma színvonalú
tanulmányát, cikkét el kell olvasnunk. Rendszerének olyan, egy könyv-
ben való kifejtését, mint ami H. Paul-nál, vagy F. de Saussure-nél
megtalálható, Baudouin de Courtenay nem végezte el. Talán ez is az
egyik magyarázata annak, hogy hatása a nyelvtudományra — a fonó-
lógiát kivéve — nem volt olyan nagy, mint azt gondolatainak eredeti-
sége, szellemessége és ötletgazdagsága révén elvárnánk.

Sok nézetét, éppen a felburjánzó gondolatok, de esetleg a tudo-
mányok akkori szintje miatt nem tudta kellőképpen kifejteni. Hogy
mennyire jól látta a nyelvtudomány huszadik századi fejlődésének irá-

nyát, arra csak egy megállapítását szeretnénk idézni: azt, amelyben a matematika és nyelvtudomány kapcsolatával foglalkozott. A XX. század nyelvtudománya előtt álló feladatok egyikét így határozta meg: „A nyelvtudományban alkalmazni kell a mennyiségi, matematikai gondolkodást és ilyen módon mindinkább közelíteni kell az egzakt tudományokhoz” (Jazykoznanie, ili lingvistika XIX. veka) [32]. Ezt az elgondolását többször is kifejtette. 1927-ben írta meg Ilościowość w myśleniu jezykowym c. tanulmányát, amelyben szintén hitet tesz a matematika és nyelvtudomány kapcsolatának szükségességéről. A nyelvtudományban alkalmazott matematikai módszer lehetőségeiből azonban csak a statisztikai módszert említi meg. Helyes észrevételeit a matematikai módszerek alkalmazásáról a nyelvtudományban még nem tudta gyakorlatilag is alkalmazni. Igaz, ennek feltételét a jövő matematikájában látta. „Most a sor a jövő matematikájában van, amely birtokba veszi a pszichikai és pszicho-szociális jelenségeket. Mihelyt az ilyen matematika megjelenik, eljő az idő a pszicho-szociális és elsősorban a nyelvi világ valódi törvényei számára” [33].

Ez a példa jól illusztrálja, hogy maga Baudouin de Courtenay is tudta azt, hogy sok elgondolása még akkor is, ha az helyes, az adott tudományos színvonal mellett nem valósítható meg. Több általa felvetett probléma – így a matematika és nyelvtudomány módszereinek összekapcsolása – megoldása és megvalósítása napjaink nyelvtudományának feladata.

5.2. Ha a kazányi iskola megalapítójának nyelvészeti megállapításai nem is alkotnak lezárt és befejezett, többé-kevésbé kidolgozott rendszert, nem kétséges az, hogy Baudouin de Courtenay tanításai nemcsak a múlt, a nyelvtudomány története szempontjából érdekesek, hanem a jövő, a nyelvtudomány jövő feladatainak megoldásához is segítséget nyújtanak.

6.1. Nem lenne teljes a kazányi iskola megalapítójáról alkotott kép, ha nem érintenénk néhány mondatban magát a kazányi nyelvészeti iskolát, amelynek mint önálló iskolának létezését nem minden kutató ismeri el, de amelyről mégis írnak és beszélnek. Baudouin de Courtenay kazányi professzorsága idején maga köré gyűjtötte a nyelvészet iránt érdeklődő, legtehetségesebb diákokat, tanárokat, kutatókat. A fiatal professzor körül csoportosuló nyelvész-kör néhány olyan nézetet tett magáévá, amely későbbi munkásságuk során mindegyikükönél többé-kevésbé megnyilvánul. Ezek a következőkben foglalhatók össze: 1. A hang és a betű szigorú megkülönböztetése. 2. A szavak fonetikai, morfológiai alkotó részek megkülönböztetésének fontossága. 3. A fonetikai és pszichikai elem megkülönböztetése a nyelvben. 4. Az élő nyelvek kutatása iránti nagyfokú érdeklődés. 5. A dialektológia fontosságának hangsúlyozása. 6. A nyelvet objektív pszichológiai alapokból kiindulva kívánták vizsgálni, olyan módszerrel, amely nem tulajdonít a nyelvi jelenségeknek olyan kategóriákat, amelyek idegenek azoktól. 7. Jellemző a kazányiakra az általánosításokra való törekvés.

E pozitív vonások mellett a kazányi iskola hibái közé tartozik a

túlzott radikalizmus, amely abban is kifejezésre jutott, hogy képviselői gyakran feleslegesen alkalmaztak a régi terminus technikusok helyett újakat és azok használatában sem voltak következetesek. Ma már kétségtelen, hogy a „kazányiak”, — akik közül különösen kiemelkedett N. Kruševskij és V. A. Bogorodickij munkássága — vittek újat a nyelvtudományba.

6.2. Olyan sokoldalú, színes kutató egyéniségről, mint Baudouin de Courtenay volt, ilyen terjedelemben, mint jelen tanulmányunk, kimerítően nem lehet írni. Célunk csupán az volt, hogy a nagy tudós munkásságának, tanításainak fontosabb mozzanataira ráirányítsuk a figyelmet.

Szeretnénk, ha munkánk hiányosságai ellenére is felkeltene az érdeklődést a magyarországi kutatókban I. A. Baudouin de Courtenay életműve iránt.

II. A. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ — ПИОНЕР СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ О ЯЗЫКЕ (РЕЗЮМЕ)

II. БИХАРИ — II. TOT

Настоящая статья является первым выпуском серии изданной Кафедрой русского языка и литературы Педагогического института города Эгер. Цель серии — познакомить венгерских читателей с достижениями языкознания в России.

В данной статье авторами рассматривается научная деятельность основоположника так называемой „Казанской лингвистической школы“, И. А. Бодуэна де Куртене. В венгерской лингвистической литературе Дюла Лазинцус в своем „Введении в фонологию“ разобрал фонологические взгляды Бодуэна де Куртене и указал на его заслуги в разработке вопросов фонологии. Но — к сожалению — кроме фонологических взглядов основоположника „Казанской школы“ его общелингвистические взгляды, конкретные „открытия“ в области языкознания в венгерской лингвистической литературе освещались исследователями не в достаточной мере.

Авторы занимались изучением именно этих взглядов Бодуэна де Куртене.

Статья состоит из пяти частей.

В первой части суммарно изложена научная деятельность Бодуэна де Куртене, причем дается его краткая биография и перечень литературы о нем на венгерском языке.

Во второй части разбираются важнейшие взгляды Бодуэна на сущность языка: язык, как символ знаков, язык, как и система, язык в его отношении к обществу, статика и динамика в языке, внешняя и внутренняя история языка. Там, где это возможно, тезисы Бодуэна де Куртене сравниваются взглядами Ф. де Соссюра.

В третьей части статьи последуют те „открытия“ Бодуэна де Куртене, которые были достигнуты им в результате изучения конкретного языкового материала: психическое ударение, оппозиция между элементами языка, значение морфемы-зерно в языке, закон количественности, закон о сокращении основ в пользу окончаний. Тут же анализируется попытка типологической классификации славянских языков, предлагаемая Бодуэном в середине восьмидесятых годов прошлого века.

В четвертой части авторами охарактеризовано критическое отношение Бодуэна к младограмматическим учениям. В скатой форме проводится параллелизм между его взглядами и взглядами Г. Шухардта.

Пятая часть содержит в себе выводы, сделанные авторами. Указывается на то, что учения Бодуэна важны не только с точки зрения прошлого языкознания, но имеют большое значение и в наши дни для будущего языкознания.

Одной из задач современного языкознания являются поиски такого материала во взглядах Бодуэна, которые можно применять при разрешении вопросов, стоящих перед современным языкознанием.

J E G Y Z E T E K

- [1] Z. A. Poticha: Škol'nyj slovoobrazovatel'nyj slovar', Moskva, 1964 (Prosveščenie).
- [2] A. A. Leonfev: Obščelingvističeskie vzgljady I. A. Boduena de Kurtene (AKD), Moskva, 1963. 3. l.
- [3] Laziczius Gyula: Bevezetés a fonológiába. Bp. 1932. 5—12. l., és különösen az 5. l.
- [4] Bárczi Géza: Bevezetés a nyelvtudományba. Bp. 1953. 135. l.
- [5] Dr. Bihari József—Horváth Tibor: Észrevételek a fonéma problémájához. Eger, 1955. 202. l.
- [6] Papp Ferenc: Új irányzatok a szovjet nyelvtudományban. NyK, Bp. 1959. 393. l., valamint szintén tőle: Nekotorye voprosy izučenija ustnoj i pis'mennoj raznovidnostej jazyka. Slávica III. Debrecen, 1963. 21. l.
- [7] F. Specht: Indoeuropejskoe jazykoznanie mladogrammatikov do pervoj mirovoj vojny. „Obščee i indoeuropejskoe jazykoznanie.” M., 1956. 15—19. l.
- [8] Szkice językoznawcze I., Warszawa, 1904. 32. l.
- [9] I. A. Baudouin de Courtenay: Izbrannye trudy po obščemu jazykoznaniju. M., 1963. 261—62.
- [10] F. de Saussure: Kurs językoznawstwa ogólnego. Warszawa, 1961. 79. l.
- [11] I. A. Baudouin de Courtenay: Idézett kiadás 63. l.
- [12] I. A. Baudouin de Courtenay: Idézett kiadás. I. 349. l.
- [13] F. de Saussure: i. m. 96. l.
- [14] I. A. Baudouin de Courtenay: Idézett kiadás 348. l.
- [15] I. A. Baudouin de Courtenay: Idézett kiadás 349. l.
- [16] F. de Saussure: Kurs językoznawstwa ogólnego. Warszawa, 1961. 147. l.
- [17] A. A. Leonfev: i. m., 1963. 12. l.
- [18] I. A. Baudouin de Courtenay: Idézett kiadás 69. l.
- [19] F. de Saussure: i. m. 36. l.
- [20] Idézett kiadás. II. 39—41, 169—170, 198, 305—307, 321. l.
- [21] F. de Saussure: i. m. 128. l.
- [22] Idézett kiadás. II. 173. l.
- [23] I. A. Baudouin de Courtenay: Idézett kiadás. II. 314. l.
- [24] I. A. Baudouin de Courtenay: Idézett kiadás. II. 305. l.
- [25] O drevnepol'skom jazyke do XIV. stoletija. Leipzig. 1870. 78—79. l.
- [26] I. Rozwadowski: O Pewnym prawie ilos'ciowym rozwoju języka. Wybór pism Warszawa. 1960. III. 96—105. p.
- [27] N. Černodanov: Sravnitel'noe jazykoznanie v Rossii, M., 1956. 48. l.
- [28] Vjač V. Ivanov: I. A. Baudouin de Courtenay tipológiája (az I. A. Baudouin de Courtenay c. jubileumi gyűjteményben. M., 1960. 38. l.) Sajnos, a Válogatott művek I. kötetében közölt 1877—78-as előadások programjából pont ezt a részt nem közlik a kiadók.
- [29] I. A. Baudouin de Courtenay: Idézett kiadás. II. 343. l.
- [30] G. Schuchardt: Izbrannye stafi po jazykoznaniju. M., 1950. 175. l.
- [31] Ščerba, L. V.: Izbrannye raboty po russkomu jazyku. M., 1957. 89—93. l.
- [32] I. A. Baudouin de Courtenay: Idézett kiadás. II. 17. l.
- [33] I. A. Baudouin de Courtenay: Idézett kiadás. II. 324. l.